نخستین قرآن چاپ سربی و نخستین قرآن چاپ سنگی در ایران ـ علی بوذری
فصلنامه تخصّصی مطالعات قرآن و حدیث **سفینه**
سال دوازدهم، شماره ۴۶ «ویژه قرآن»، بهار ۱۳۹۴، ص ۱۴۸ـ ۱۶۴

نخستین قرآن چاپ سربی و نخستین قرآن چاپ سنگی در ایران

علی بوذری*

چکیده: این گفتار به معرفی دو *قرآن* می‌پردازد، یکی چاپ شده در سال ۱۲۴۲ق. (۱۸۲۷م.)، که نخستین *قرآن* چاپ سربی در ایران است، و دیگری که منتشر شده در سال ۱۲۴۹ق. (۱۸۳۴م.)، که نه تنها اولین *قرآن* چاپ سنگی ایران، بلکه اولین کتاب چاپ شده به شیوهٔ چاپ سنگی در ایران نیز هست. *قرآن* مذکور، پس از پژوهش‌های بسیار و با وجود اختلاف نظرهای متعدد، به تازگی یافته شده است. این مقاله با مختصری دربارهٔ کتاب‌های چاپ سربی و سنگی همراه است تا جایگاه و اهمیت این دو نسخه معلوم گردد.

کلیدواژه‌ها: قرآن، ایران، چاپ سنگی، چاپ سربی.

---

*. دانشجوی دکتری پژوهش هنر، دانشگاه هنر اصفهان.

۱. مقدمه:

قرآن مجید، کتاب آسمانی مسلمانان و معجزهٔ حضرت محمدﷺ، همواره مورد توجه مسلمانان بوده است و نسخ خطی فراوانی از آن در گوشه و کنار جهان یافت می‌شود. در کنار اصالت و دقت در کتابت واژه‌ها، ظاهر این *قرآن*‌ها نیز اهمیت بسیاری داشته است. اگر استنساخ نسخ مصور پرشکوه *شاهنامه* در دربارهای ایران، حمایتگر معنوی حکومت و نشانی از فرهنگ دوستی و هنرپروری حامیان بوده؛ استنساخ *قرآن* نیز برای هر کاتب و حامی مسلمان معتقدی، که غالباً به منظور تبرک جویی انجام می‌شده، مهم بوده است. *قرآن* بزرگ بایسنقری[1]، منسوب به بایسنقر میرزا، نوهٔ تیمور (سلطنت ۷۷۱ –۸۰۷ق./ ۱۳۳۶– ۱۴۰۵م.)، در دورهٔ تیموری (۷۷۱–۹۱۱ق./ ۱۳۷۰–۱۵۰۶م.) و *قرآن*‌های ضیاء السلطنه[2] (۱۲۱۴–۱۲۹۰ق./ ۱۸۷۴–۱۸۰۰م.)، دختر فتحعلی شاه قاجار (سلطنت۱۲۱۲–۱۲۵۰ق./ ۱۷۹۸–۱۸۳۵م.)، در دورهٔ قاجار (۱۲۰۰–۱۳۴۴ق./ ۱۷۸۶–۱۹۲۶م.)، از نمونه‌های منحصر به فردی هستند که نشان می‌دهد در دربار و همچنین افراد نخبه جامعه نیز به کتابت *قرآن* علاقه‌مند بوده‌اند. در حالی که حرمت این کتاب باعث شده نسخ خطی شاخصی از دوران کهن برای ما به یادگار بماند، ولی بسیاری از نسخ ارزشمند هم به دست غیرمسلمانان تنگ نظر یا به دلیل مغلوط بودن، به دست مسلمانان یا بر اثر استفاده بسیار، از میان رفته‌اند یا ناقص شده‌اند.

---

۱. ***قرآن***، ابعاد کاغذ ۱۸۰× ۱۰۵ س. م. ، نوشتار ۱۵۹×۹۶ س. م.، کاتب: بایسنقر بن شاهرخ بن تیمور (اوکتایی، ۱۳۴۳: ۱۰۷). تنها چند برگ از این *قرآن* باقی مانده که در مجموعه‌های آستان قدس رضوی، کاخ گلستان، کتابخانهٔ ملی، موزهٔ رضا عباسی، موزهٔ ملی ایران و چند مجموعهٔ شخصی نگهداری می‌شود. گویا به دلیل صدمات وارده به اوراق و اهمال موزه داران، حاشیهٔ برخی از اوراق بریده شده و ابعاد آنها در مجموعه‌های مختلف یکسان نیست. برای اطلاعات بیشتر دربارهٔ *قرآن* بایسنقری نگاه کنید به: اوکتایی، "قرآن بایسنقری"، *نامه آستان قدس*، مرداد ۱۳۴۳، ش. ۱۸: ۱۰۷؛ محمدمهدی هراتی، "آشنایی با کاتبان *قرآن* کریم ۲-: *قرآن* بایسنقری در گذر زمان"، *گلستان قرآن* ، نیمه اول شهریور ۱۳۸۲ – ش. ۱۵۶: ۳۱–۲۸.

۲. تا کنون سه *قرآن* به خط ضیاءالسلطنه شناسایی شده که در موزهٔ آستانهٔ حضرت معصومه سلام الله علیها (قم)، موزهٔ ملی ایران (تهران) و مجموعهٔ شخصی در تهران نگهداری می‌شود. در اینجا تنها به ذکر نسخه شناسی واپسین آنها اکتفا می‌کنیم: ***قرآن***، ۱۲۸٤ق./ ۱۸٦۸م.، ابعاد کاغذ: ۱۹×۳۰ س .م.، کاتب: شاه بیگم بنت فتحعلی شاه. برای اطلاعات بیشتر دربارهٔ ضیاء السلطنه نگاه کنید به: فاطمه قاضیها، "شاه بیگم ضیاء السلطنه، دختر شاعر و هنرمند فتحعلی شاه"، *گنجینه اسناد*، زمستان ۱۳۸۳، ش. ٥٦: ۲۸–۸.

با سپری شدن دوران تدوین نسخ خطی و ورود به دوران کتاب‌های چاپی، باز هم چاپ *قرآن* یکی از شاخه‌های اصلی چاپ کتاب در کشورهای اسلامی باقی ماند. از آنجایی که *قرآن* جزء اولین کتاب‌هایی بود که در ایران منتشر شده است، بررسی نخستین *قرآن*های چاپی در ایران، نه تنها از منظر دینی، بلکه از لحاظ تاریخ‌نگاری چاپ نیز اهمیت دارد. این گفتار، در پی معرفی و مشخص نمودن جایگاه دو *قرآن* چاپی در ایران، به عنوان مبداء تولید این کتاب به شکل چاپی است. از سوی دیگر یکی از *قرآن*های مذکور، نخستین کتاب چاپ سنگی ایران است، که به تازگی از یک مجموعهٔ شخصی به یک کتابخانهٔ عمومی وارد شده است، و به همین دلیل از منظر تاریخ‌نگاری چاپ نیز اهمیت فراوانی دارد. این پژوهش به شکل کتابخانه‌ای و براساس کتابشناسی و نسخه‌شناسی این دو کتاب سامان گرفته و برای تبیین اهمیت این *قرآن*ها به تاریخچهٔ کوتاهی از چاپ کتاب در ایران و چاپ *قرآن* در جهان پرداخته است.

۲. پیشینهٔ تحقیق:

۱.۲. چاپ اولین *قرآن*ها در جهان:

چاپ به زبان عربی از سال ۱۵۱۴م. با چاپ کتاب *صلاة السواعی*[۱] در فانو، شهری در دویست کیلومتری جنوب شرقی ونیز، به دست گریگوریو دِ گریگوری[۲] آغاز شد. (Bobzin, 1997:4)

پاگانینو و الکساندر پاگانینی[۳] اولین *قرآن* کامل را در سال ۳۸-۱۵۳۷م. در شهر ونیز،

---

۱. برای اطلاعات بیشتر نگاه کنید به:

G. Graf, Geschichte der Christlichen Literatur, Bd. 1, Catta de Vaticano, 1942: 636; M. Krek, "The Enigma of the First Arabic Book Painted from Moveable Type", in *JNES*, 38, 1979: 203-212; Hartmut Bobzin, "The First Book Printed in Arabic", In *The beginnings of printing in the Near and Middle East*: Jews, Christians and Muslims., Wiesbaden: Harrassowitz, 2001.

2. Gergoro de Gregorii.

3. Paganino and Alessandro Paganini.

برای صادرات به کشور ترکیه منتشر کردند.[۱] (Van Dijk, 2005: 140; Bobzin, 1997: 7-9) به گفتهٔ کریمی‌نیا در این قرآن، ظاهراً کاتب هیچ عربی نمی‌دانسته است و تقریباً ۸۰ درصد اعراب علامت فتحه است. وی حدس می‌زند کاتب متن را تنها نقاشی کرده است. (کریمی‌نیا، ۱۳۹۱:۷۶) از این *قرآن* به دلیل غلط بودن استقبال نشد، نسخه‌های آن را سوزاندند و دست راست پاگانینو پاگانینی را قطع کردند.[۲] (Van Dijk, 2005: 140)

در سال ۱۶۹۴م.، ابراهام هنکلمان[۳] (۱۶۹۵-۱۶۵۲م.)، راهب آلمانی، در هامبورگ *قرآن* بعدی را چاپ کرده است. (احمدوند، ۱۳۸۰: ۲۵۹؛ ایازی، ۱۳۷۹: ۲۶[۴]؛ بدوی، ۱۳۷۵: ۷۸؛ مدیرشانه چی، ۱۳۶۲: ۱۳۱ و ۱۳۶؛ مدیرشانه چی، ۱۳۵۴: ۳۰۰) این قرآن دومین متن کامل قرآن پس از چاپ پاگانینی است. این چاپ همراه با یک مقدمه به زبان لاتین است و به گفتهٔ هینکلمان برای دانشجویان و محققان زبان و ادبیات عرب چاپ شده است.[۵] (کریمی‌نیا: ۱۳۹۱: ۱۲۴)

قرآن بعدی را لودووکو ماراچی[۶]، کشیش وابسته به جمعیت کشیشان مادر خدا، در سال ۱۶۹۸م.، در پتاویا، در چاپخانهٔ سمیناریین منتشر کرد.[۷] این نسخه که شامل ترجمهٔ

---

۱. برای چاپ‌های گزیدهٔ قرآن و همچنین ترجمان قرآن در اروپا نگاه کنید به: مرتضی کریمی‌نیا، "سیر چاپ متن و ترجمهٔ قرآن در اروپا (۱۳۷-۱۸۵۷م.)"، *ترجمان وحی*، س ۱۶، ش ۳۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۱: ۶۳-۸۵؛ س ۱۷، ش ۳۳، بهار و تابستان ۱۳۹۲: ۱۲۲-۱۴۱.

۲. نسخه شناسی این قرآن چنین است: قرآن (عربی)، آگوست ۱۵۳۷ تا آگوست ۱۵۳۸ م.، ونیز، ۴۶۴ صفحه، ناشر: پاگانینو پاگانینی و آلساندرو پاگانینی. محل نگهداری: کتابخانهٔ فرانسیسکَن در سَن‌میشِل، وِنیز (کریمی‌نیا، ۱۳۹۱: ۷۶). برای اطلاعات بیشتر نگاه کنید به:
Angela Nuovo, "Il Corano arabo ritrovato", *la Bibliofilia*, 1987, disp. III: 237-271; Hartmut Bobzin, "The Enigma of the First Printed Arabic Koran", *Sitzungsberchte der Bayerischen Akademic der Wissen Schafien*.

3. Abraham Hinckelmann.

٤. ایازی به اشتباه چاپ این *قرآن* را در ١٦٩٢م. می‌داند.

٥. قرآن (عربی با توضیحات لاتین)، ١٦٩٤م.، هامبورگ، [٨٤]+٥٦٠+١٠ صفحه، پدیدآورندگان: آبراهام هینکلمان (١٦٥٢ـ١٦٩٥)، ناشر: شولتسیوـ شیلریانا. محل نگهداری: موسسهٔ فرهنگی ترجمان وحی (قم)؛ کتابخانهٔ دولتی ووتنبِرگ، اشتوتگارت (آلمان). (کریمی‌نیا: ١٣٩١: ١٢٤)

6 . Ludovico Marracci.

۷. قرآن (عربی با ترجمهٔ لاتین)، ١٦٩٨م.، پادوا،۲ جلد در یک مجلد، [۸]+۸۳۸+[۱۱] صفحه، پدیدآورندگان: لوئیجی ماراچی (١٦١٢ـ١٧٠٠)، ناشر: تیپوگرافیا سمیناری. محل نگهداری: موسسهٔ فرهنگی ترجمان وحی (قم)؛ کتابخانهٔ دولتی ووتنبِرگ، اشتوتگارت (آلمان). (کریمی‌نیا: ١٣٩١: ١٢٤-١٢٥)

و تفسیر قرآن به زبان لاتین است، در سال ۱۷۲۱م. در لایپزیک بازچاپ شد. (احمدوند، ۱۳۸۰: ۲۵۹؛ ایازی، ۱۳۷۹: ۳۵؛ بدوی، ۱۳۷۵: ۷۸؛ کریمی‌نیا، ۱۳۹۱: ۱۲۴- ۱۲۵)[۱] *قرآن* بعدی در سال ۱۷۸۷م. در لایپزیک منتشر شد. (مدیرشانه چی، ۱۳۶۲: ۱۳۱ و ۱۳۶)

در سال ۱۷۸۷م.، ملا عثمان اسماعیل به دستور و نظارت کاترین کبیر (سلطنت ۱۷۹۶-۱۷۶۲م.)، قرآنی برای استفادهٔ مسلمانان در سنت پترزبورگ منتشر کرد. (بدوی، ۱۳۷۵: ۷۸؛ مدیر شانه‌چی، ۱۳۶۲: ۱۳۶؛ ایازی، ۱۳۷۹: ۳۵؛ کریمی‌نیا، ۱۳۹۱: ۱۳۳؛ Van Dijk, 2005: 142) در پایان این چاپ، فهرست اجزای سی گانهٔ *قرآن* و جدول اصلاح غلط‌های چاپی آمده است.[۲] (احمدوند، ۱۳۸۰: ۲۵۹)

در سال ۱۸۰۳م.، عبدالعزیز توقطمش بی علی در قازان، قرآنی چاپ کرد.[۳] (بدوی، ۱۳۷۵: ۱۳۷۵: ۷۸؛ ایازی، ۱۳۷۹: ۳۶؛ کریمی‌نیا، ۱۳۹۱: ۱۳۳)

در سال ۱۸۳۴م.، گوستاو فلوگل[۴]، مستشرق آلمانی، نسخه‌ای از *قرآن* را در لایپزیک توسط انتشارت کارل تاوختنس[۵] به چاپ رسانید (احمدوند، ۱۳۸۰: ۲۵۹؛ ایازی، ۱۳۷۹: ۳۶؛ بدوی، ۱۳۷۵: ۷۸؛ مدیرشانه‌چی،۱۳۶۲: ۱۳۸؛ کریم‌نیا، ۱۳۹۱:)[۶]. این نسخه تا سال‌ها اساس کار پژوهش مستشرقین بر *قرآن* بود. (Van Dijk, 2005: 142)

---

۱. قرآن (عربی با ترجمهٔ لاتین)، ۱۶۹۸م.، پادوا،۲ جلد در یک مجلد، [۸]+۸۳۸+[۱۱] صفحه، پدیدآورندگان: لوئیجی **ماراچی** (۱۶۱۲ـ۱۷۰۰)، ناشر: تیپوگرافیا سمیناری. محل نگهداری: موسسهٔ فرهنگی ترجمان وحی (قم)؛ کتابخانهٔ دولتی ووتنبِرگ، اشتوتگارت (آلمان). (کریمی‌نیا: ۱۳۹۱: ۱۲۴-۱۲۵)

۲. قرآن، ۱۷۹۰م.، سن‌پترزبورگ، ۴۷۷+[۶]صفحه، محل نگهداری: موسسهٔ فرهنگی ترجمان وحی (قم)؛ کتابخانهٔ دولتی ایالت بایرن، مونیخ. (کریمی‌نیا: ۱۳۹۱: ۱۳۳)

۳. قرآن، ۱۸۰۳م.، قازان، ۶ جلد. محل نگهداری: موسسهٔ فرهنگی ترجمان وحی (قم)؛ کتابخانهٔ دولتی ایالت بایرن (مونیخ). (کریمی‌نیا: ۱۳۹۱: ۱۳۵). گویا اساس چاپ قازان، نسخه کاترین بوده است. مدیرشانه‌چی، به چاپ‌هایی در قازان (۱۸۰۱م.) و آلمان (۱۸۸۱م.) اشاره می‌کند که شاید منظور نسخه‌های مذکور باشد. (مدیرشانه چی، ۱۳۶۲: ۱۳۱-۱۳۲)

4. Gustav Flügel.

5. Caroli Tavchnitii.

٦. قرآن، ۱۸۳۴م.، لایپزیک، viii+۳۴۰ صفحه، پدیدآورندگان: گوستاو فلوگل (۱۸۰۲ـ۱۸۷۰)، ناشر: کارولی تاوچنیتی. محل نگهداری: موسسهٔ فرهنگی ترجمان وحی (قم)؛ کتابخانهٔ دولتی ووتنبِرگ، اشتوتگارت. (کریمی‌نیا: ۱۳۹۱: ۱۳۶)

از دیگر *قرآن*های چاپی اولیه می‌توان به چاپ لندن (۱۸۳۳م.)، رم (۱۸۳۴م.)، استانبول (۱۲۸۹ق./ ۱۸۷۲م.)[۱]، قسطنطنیه (۱۲۹۰ق./ ۱۸۷۳م.) اشاره کرد. (مدیرشانه چی، ۱۳۶۲: ۱۴۰-۱۳۸)

۲.۲. چاپ کتاب در ایران:

برای نخستین بار، صنعت چاپ در زمان صفویان به ایران وارد شد. این چاپخانه، که در کلیسای وانک در جلفای اصفهان تأسیس شده بود، در سال ۱۰۴۸ق. (۱۶۳۸م.) اولین کتاب را به زبان ارمنی و با عنوان *ساغموس* یا *زبور داوود* منتشر کرد. این چاپخانه، که به همت خلیفه خاچادور کیساراتسی تأسیس شده بود، با همکاری هوانس وارتایت ادامه پیدا کرد. آنها چهار کتاب با نام‌های *سرگذشت پدران روحانی* (۱۰۵۰-۱۰۵۱ق./ ۱۶۴۱م.)، *کتابچهٔ دعای خواص*، کتاب *دعاها و سرودهای کلیسایی* (۱۰۵۱-۱۰۵۲ق./ ۱۶۴۱م.) و *بارزاتومار* یا *راهنمای تقویم* (۱۶۴۷م.) منتشر کردند و پس از آن، چاپخانه متروک شد. (میناسیان، ۱۳۷۹: ۱۵-۱۰)

اگر از این چاپخانهٔ منطقه‌ای با تولیدات محدود به زبان ارمنی صرف نظر کنیم، صنعت چاپ فارسی و عربی با تلاش‌های عباس میرزا، (۱۲۴۹-۱۲۰۳ق./ ۱۷۸۹-۱۸۳۳م.)، نایب السلطنه، در سال ۱۲۳۳ق. (۱۸۱۸م.) به ایران وارد شد[۲]. چاپخانهٔ چاپ سربی برای اولین بار به تبریز وارد شد و نخستین کتاب چاپ فارسی که در این چاپخانه منتشر شد، کتاب *رسالهٔ جهادیه* اثر میرزا عیسی قائم مقام اول (د. ۱۲۳۷ق./ ۱۸۲۲م.) است[۳]. صنعت چاپ

---

۱. ایازی چاپ این نسخه را در آستانه می‌داند. (ایازی، ۱۳۷۹: ۲۷)

۲. برای تاریخچهٔ چاپ در ایران نگاه کنید به: ایرج افشار، *سیر کتاب در ایران*، تهران: امیرکبیر، ۱۳٤٤؛ شهلا بابازاده، *تاریخ چاپ در ایران*، تهران: طهوری، ۱۳۷۸؛ حسین میرزای گلپایگانی، تاریخ چاپ و چاپخانه در ایران، تهران: نشر گلشن راز، ۱۳۷۸؛ الیمپیادا پاولونا شچگلوا، تاریخ چاپ سنگی در ایران، ترجمه پروین منزوی، تهران: معین، ۱۳۸۸؛ مجید غلامی جلیسه، تاریخ چاپ سنگی اصفهان، تهران: موزه، کتابخانه و مرکز اسناد مجلس، ۱۳۹۰.

۳. برخی پژوهشگران از جمله سعید نفیسی (نفیسی، ۱۳۲۵: ۲۳) و محمدعلی تربیت (تربیت، تاریخ مطبعه و مطبوعات: ٦٥٩) با استناد به خبر هوتم شیندلر، کتاب فتح نامه، اثر میرزا عیسی قائم مقام اول، را اولین کتاب چاپ سربی در ایران می‌دانند، احتمالاً این کتاب همان رسالهٔ جهادیه است چرا که به قول شفاهی ایرج افشار "فتحی نکرده بودند که فتح نامه بنویسند". کتابشناسی این کتاب به شرح زیر است: رسالهٔ جهادیه؛ تبریز؛ ۱۲۳۳ق. (۱۸۱۷م.)؛ ۸٦ صفحه؛ ۱۳سطر؛ ابعاد کتاب: ۲۰/۸×۱۵/۲ س. م.، ابعاد نوشتار: ۱٤/۵×۱۰ س. م.؛ چاپچی

سربی تا سال ۱۲۴۷ق. (۱۸۳۲م.) در تبریز به راه خود ادامه داد و در این بین حداقل هفت کتاب به این شیوه در تبریز منتشر شده است. در سال ۱۲۳۹ق. (۱۸۲۳م.)، با آمدن میرزا زین العابدین تبریزی (د.۱۲۶۱ق./۱۸۴۶م.)، چاپچی متبحر تبریز، به تهران و دایر شدن چاپخانهٔ تهران، چاپ کتاب به شیوهٔ سربی در تهران آغاز شد. از همان سال، منوچهر خان گرجی، معتمدالدوله (د. ۱۲۶۳ق./ ۱۸۴۸م.)، این صنعت را حمایت کرد، به شکلی که اکثر کتاب‌های چاپ سربی در ایران با حمایت مالی وی منتشر شد. این شیوهٔ چاپ تا سال ۱۲۷۵ق. (۱۸۵۸م.) در تهران ادامه داشت و در این مدت، ۴۳ کتاب در چاپخانه‌های مختلف تهران، از جمله چاپخانه‌های آقا عبدالکریم، اسفندیارخان و محمدعلی طهرانی، که همگی از شاگردان زین العابدین بودند، منتشر شد.[۱]

چاپخانهٔ سربی عبدالرزاق اصفهانی، با حمایت معتمدالدوله نیز در اصفهان تأسیس شد و از سال ۱۲۴۶ق. (۱۸۲۲م.) تا ۱۲۴۸ق. (۱۸۲۴م.) پنج کتاب در اصفهان و یک کتاب در همدان (۱۲۴۹ق./ ۱۸۲۶م.) دراین چاپخانه منتشر شد.

در حدود ۴۲ سال که شیوهٔ چاپ سربی در ایران متداول بود، شش کتاب مصور، *مختارنامه* ۱۲۶۱ق. (۱۸۴۵م.)، *طوفان البکاء* ۱۲۶۵ق. (۱۸۴۸م.)، ۱۲۶۹ق. (۱۸۵۲م.)، ۱۲۷۱ق. (۱۸۵۴م.)، ۱۲۷۲ق. (۱۸۵۴م.)، ۱۲۷۳ق. (۱۸۵۵م.) و ۱۲۷۵ق. (۱۸۵۷م.) به چاپ رسید.[۲] تصاویر *مختارنامه* ۱۲۶۱ق. به شیوهٔ گراور چوبی و تصاویر تمام چاپ‌های سربی مصور *طوفان*

محمدعلی ابن حاجی محمد حسین الآشتیانی. محل نگهداری: کتابخانهٔ ملی (تهران)، کتابخانهٔ مسجد اعظم (قم). برای اطلاعات بیشتر نگاه کنید به: قائم مقام فراهانی، میرزا عیسی. [نسخه برگردان] رسالهٔ جهادیه. با تفریظ اولریش مارزف و مقدمهٔ مجید غلامی جلیسه و محمدجواد احمدی‌نیا. قم: عطف، ۱۳۹۲.

۱. آخرین کتاب چاپ سربی نیز که نگارنده آن را شناسایی کرده، طوفان البکاء ۱۲۷۵ق. (۱۸۵۸م.) است که در تهران و در چاپخانهٔ عبدالکریم به چاپ رسیده است. کتابشناسی کتاب به شرح زیر است: طوفان البکاء؛ ۱۲۷۵ق. (۱۸۵۸م.)؛ ۱۵۲ برگ؛ ابعاد کتاب ۳۳ ×۱۹/۵ س. م.، ابعاد نوشتار ۲۵/۵×۱۶ س. م.، ۳۵ سطر؛ ۸ تصویر، تصویرگران: میرزا حسن سید میرزا نقاش (۳ رقم)، میرزا محمد حسین ولد سید میرزا (۱ رقم)؛ چاپچی: عبدالکریم. محل نگهداری: کتابخانهٔ تخصصی تاریخ (قم).

۲. دربارهٔ چاپ‌های مصور طوفان البکاء نگاه کنید به: علی بوذری، *چهل طوفان*، تهران: موزه، کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۰.

البکاء به شیوه چاپ سنگی به چاپ رسیده است.

شیوهٔ چاپ سنگی نیز شانزده سال پس از چاپ سربی به ایران وارد شد و نخستین مطبعهٔ آن در تبریز به دست میرزا صالح شیرازی، از محصلان اعزامی عباس میرزا به روسیه و انگلستان، تأسیس شد. در سال ۱۲۴۹ق. (۱۸۳۴م.)، اولین کتابی که در این چاپخانه منتشر شد قرآنی است که این مقاله به معرفی آن می‌پردازد. عدم تسلط صنعتگران به شیوهٔ نوظهور و جدید چاپ سنگی باعث شد که چاپ دومین کتاب سنگی تا دو سال ممکن نشود. سرانجام، کتاب *زادالمعاد*[۸]، در شهر ذیحجة الحرام ۱۲۵۱ق. (۱۸۳۵م.) چاپ شد. ترقیمهٔ این کتاب ضمن اشاره به *قرآن* ۱۲۴۹ق. (۱۸۳۴م.)، به عنوان اولین کتاب چاپ شده در این چاپخانه، معلوم می‌کند، سمت ریاست چاپخانه به آقا علی بن المرحوم حاجی محمدحسین، مشهور به امین‌الشرع التبریزی، واگذار شده است.

کتاب‌های مذکور و کتاب‌هایی که در این دوره به چاپ می‌رسند، تزئینات و تصویر ندارند. نخستین کتاب چاپ سنگی غیرداستانی مصور در سال ۱۲۵۲ق. (۱۸۴۳م.) با عنوان *نشان‌های دولت ایران*[۱]، به چاپ رسید و نخستین کتاب داستانی مصور، احتمالاً دومین کتاب مصور چاپ سنگی، تحت عنوان *لیلی و مجنون*[۲] در سال ۱۲۵۹ق. (۱۸۴۳م.) منتشر شد، که صفحه‌آرایی ساده و ابتدایی ندارند. پس از این تاریخ و بعد از گسترش شیوه

---

۱. کتابشناسی این کتاب چنین است: *رسالهٔ نشان‌های دولت ایران*؛ ۱۲۵۲ق. (۱۸۳٦م.)؛ ابعاد کتاب۲۰×۱٤ س.م.، ابعاد نوشتار ۱٤/۵×۷ س.م.؛ کاتب: علی‌اکبر؛۱۰ تصویر؛ چاپخانه "کارخانهٔ مبارکه". محل نگهداری: کتابخانهٔ ملی (تهران). در مورد این رساله نگاه کنید به: یحیی شهیدی، "نشان‌های دورهٔ قاجار"، *بررسی‌های تاریخی*، ۳٤، مرداد و شهریور ۱۳۵۰: ۱۸۳–۲٤۰؛ صدیقه سلطانی فر، "نشان‌های نظامی ایران". *فصلنامهٔ کتاب*، ٦۲، تابستان ۱۳۸٤: ۲۲۰–۲۲۲؛ علی بوذری، "رسالهٔ نشان‌های دولت ایران، نخستین کتاب مصور غیرداستانی در ایران"، *کتاب ماه کلیات*، ۱۵۹، اسفند ۱۳۸۹: ۷۰–۷٦.

۲. کتابشناسی این کتاب چنین است: *لیلی و مجنون*. ۱۲۵۹ق. (۱۸٤۳م.)؛ ۷۳ برگ؛ ابعاد کتاب ۲۱×۱۳ س. م.، ابعاد نوشتار ۱٤×۷ س. م.، ۱۵ سطر ۲ ستونی؛ کاتب: سید یوسف میلانی؛ ٤ تصویر؛ ناشر: بهرام ابن اسماعیل اردبیلی. محل نگهداری: کتابخانهٔ ملی (تهران)؛ مجموعهٔ شخصی (تهران).

چاپ سنگی در دارالخلافه تهران، تزئینات و تصاویر نیز به جزء لاینفک بسیاری از کتاب‌های چاپ سنگی تبدیل شد.[1]

۳.۲. نخستین *قرآن* چاپ سربی در ایران:

دربارهٔ تاریخ چاپ *قرآن* در ایران پژوهش‌های زیادی انجام شده است؛ با این حال این در بسیاری از موارد به علت عدم رویت نسخه‌ها، اختلاف نظرهای فراوانی دربارهٔ نخستین قرآن چاپی در ایران وجود دارد. دربارهٔ اولین *قرآن* چاپ سربی ایران؛ مدیر شانه‌چی نخستین *قرآن* چاپ سربی ایران در سال ۱۲۶۴ق. (۱۸۴۸م.) به قطع وزیری منتشر شده است. (مدیرشانه‌چی، ۱۳۶۲: ۱۳۵) ایازی در *کتابشناسی قرآن‌های چاپی ایران*، یک بار *قرآن* چاپ ۱۲۵۸ق. (۱۸۴۲م.) (ایازی، ۱۳۷۹: ۲۷) و یک بار *قرآن* ۱۲۷۱ق. (۱۸۵۵م.) (ایازی، ۱۳۷۹: ۴۰) را نخستین *قرآن* چاپ سربی ایران معرفی می‌کند. براساس این پژوهش ده *قرآن* به شیوهٔ چاپ سربی در ایران منتشر شده است که نخستین آنها *قرآن* چاپ ۱۲۴۲ق. (۱۸۲۶م.)، که در این پژوهش به آن می‌پردازیم، است. مشخصات دیگر *قرآن*ها به شرح زیر است:

۱. ***قرآن***؛ تهران؛ محرم ۱۲۴۵ق. (جولای ۱۸۲۹م.)؛ ۲۲۹+۱ برگ؛ ابعاد کتاب ۱۸/۵× ۲۸ س.م.، ابعاد نوشتار ۱۳/۸×۲۲ س. م.، ۱۴ سطر (عربی)، ۲۵ سطر (فارسی)؛ حامی چاپ: منوچهرخان گرجی (معتمد الدوله)؛ چاپچی: زین العابدین. محل نگهداری: محل نگهداری: کتابخانهٔ ملی (تهران).

۲. ***قرآن***؛ تهران؛ سلخ شعبان ۱۲۴۶ق. (۱۳ فوریه ۱۸۳۱م.)؛ ۲۲۹ + ۱ برگ؛ ابعاد کتاب ۲۸/۵× ۲۰، ابعاد نوشتار ۲۲×۱۴ س. م.، ۱۴ سطر (عربی)، ۲۱ سطر (فارسی)؛ حامی چاپ: منوچهر خان گرجی (معتمد الدوله)؛ چاپخانه: زین العابدین تبریزی؛ چاپچی: اسفندیار خان. محل نگهداری: مجموعهٔ شخصی (تهران) و کتابخانهٔ دانشکدهٔ الهیات دانشگاه

---

۱. درباره کتاب‌های مصور فارسی نگاه کنید به:

Ulrich Marzolph. *Narrative Illustration in Persian Lgraphed Books* ,Leiden, Boston, Koln: Bill, 2001.

مشهد (مشهد). (مدیرشانه چی، ۱۳۶۲: ۱۳۵)

۳. ***قرآن***؛ تهران؛ سلخ شعبان ۱۲۴۷ق. (۲ فوریه ۱۸۳۲م.)؛ ۲۳۰ برگ؛ ابعاد کتاب ۱۹× ۲۶/۸، ابعاد نوشتار ۱۳/۸×۲۲ س. م.، ۱۴ سطر (عربی)، ۲۷ سطر (فارسی)؛ حامی چاپ: منوچهرخان گرجی (معتمد الدوله)؛ چاپخانه: زین العابدین تبریزی؛ چاپچی: اسفندیار خان. محل نگهداری: کتابخانهٔ ملی (تهران).

۴. ***قرآن***؛ تهران؛ ۲۸ شعبان ۱۲۵۵ق. (۶ نوامبر ۱۸۳۹م.)؛ ابعاد کتاب ۱۲/۵× ۱۹، ابعاد نوشتار ۸/۵×۱۵ س. م.، ۱۴ سطر (عربی)، ۲۳ سطر (فارسی)؛ چاپخانه: میرزا زین العابدین تبریزی؛ چاپچی: آقا سیدمحمد طهرانی و آقا رستم علی. محل نگهداری: کتابخانهٔ آستان قدس رضوی (مشهد). (مدیرشانه‌چی، ۱۳۶۲: ۱۳۵)

۵. ***قرآن***؛ تهران؛ ۱۲۵۸ق. (۱۸۴۲م.)؛ ۲۲۹ برگ؛ ابعاد کتاب ۱۹× ۲۷/۵، ابعاد نوشتار ۲۲/۵×۱۴ س. م.، ۱۴ سطر (عربی)، ۲۷ سطر (فارسی)؛ حامی چاپ: منوچهر خان گرجی (معتمد الدوله). محل نگهداری: کتابخانهٔ آستان قدس رضوی (مشهد)؛ کتابخانهٔ آستانهٔ حضرت معصومه (قم). (مدیرشانه‌چی، ۱۳۶۲: ۱۳۵؛ ایازی، ۱۳۷۹: ۲۷) (Marzolph, 2007: no. 20)

۶. ***قرآن***؛ تهران؛ ۱۰ صفر ۱۲۶۲ق. (۷ فوریه ۱۸۴۶م.)؛ ۲۱۹ برگ؛ ابعاد کتاب ۲۳×۳۱ س. م.، ابعاد نوشتار ۲۳×۱۳/۵ س. م.، ۱۵ سطر؛ چاپچی: علی محمد طهرانی. محل نگهداری: مجموعهٔ شخصی (تهران).

۷. ***قرآن***؛ [تهران]؛ ۱۲۶۵ق. (۱۸۴۹م.)؛ ۲۲۹ برگ؛ ابعاد کتاب ۲۷×۱۸ س. م.، ابعاد نوشتار ۲۱/۵×۱۳/۵ س. م.، ۱۴ سطر. محل نگهداری: مجموعهٔ شخصی (تهران).

۸. ***قرآن***؛ تهران؛ ۱۲۷۰ق. (۱۸۵۴م.) (مدیرشانه چی، ۱۳۶۲: ۱۳۶) [رویت نشد].

۹. ***قرآن***؛ تهران؛ ۲۹ شعبان ۱۲۷۱ق. (۱۷ می ۱۸۵۵م.)؛ ۱۶۶ برگ؛ ابعاد کتاب ۱۹/۵×۳۱ س. م.، ابعاد نوشتار ۱۶×۲۵/۵، ۱۷ سطر؛ چاپچی: آقا عبدالکریم. محل نگهداری: کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران (تهران)، کتابخانهٔ آستان قدس رضوی (مشهد). (ایازی،۱۳۷۹: ۴۰)

(Marzolph, 2007: no. 37)

۴.۲. نخستین *قرآن* چاپ سنگی در ایران:

در تاریخ چاپ سنگی نیز، گرچه پژوهشگران متفق القول کتاب *رسالهٔ جهادیه*، تألیف میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی، که به سال ۱۲۳۳ق. (۱۸۱۸م.) در تبریز به چاپ رسیده، را نخستین کتاب چاپ سربی در ایران می‌دانند؛ اما دربارهٔ تاریخ طبع نخستین کتاب چاپ سنگی ایران اختلاف نظرهایی وجود دارد.

اولین کسی که به این کتاب اشاره می‌کند، محمدعلی تربیت است. (تربیت، ۱۳۱۳: ۶۶۲) وی *قرآن* مطبوع به سال ۱۲۴۸ق. (۱۸۳۳م.) را اولین کتاب چاپ سنگی ایرانی معرفی می‌کند. پژوهشگران دیگری از جمله الیمپیادا پاولونا شگلووا با استناد به خبر تربیت، این سال را تاریخ ورود چاپ سنگی به ایران می‌داند و به این *قرآن* چاپی اشاره می‌کند. (شگلووا، ۱۳۸۸: ۴۸) سعید نفیسی پژوهشگر دیگری است که در مقالهٔ خود از این *قرآن یاد* می‌کند و سال نشر آن را ۱۲۵۰ق. (۱۸۳۵م.) می‌داند. (نفیسی، ۱۳۲۵: ۲۴) مدیرشانه چی و ایازی نخستین *قرآن* چاپ سنگی ایران را منتشر شده در سال ۱۲۵۰ق. (۱۸۳۵م.) می‌دانند و به خط ابوالقاسم بن زین العابدین کتابت شده است. (مدیرشانه چی، ۱۳۶۲: ۱۳۵-۱۳۳؛ ایازی، ۱۳۷۹: ۳۸) شهلا بابازاده نیز با ارجاع به نظر نفیسی چاپ این *قرآن* را تأیید می‌کند. (بابازاده، ۱۳۷۸: ۲۱) حسین میرزای گلپایگانی (گلپایگانی، ۱۳۷۸: ۱۴) و به پیروی از او، الریش مارزلف، تاریخ چاپ این *قرآن* را ۴۹- ۱۲۴۸ق. (۱۸۳۳-۱۸۳۴م.) می‌دانند. (Marzolph, 2001: 14)

به نظر می‌رسد تمام این اختلاف نظرها از آن روست که نخستین کتاب چاپ سنگی ایران را تاکنون هیچ یک از این محققان ندیده‌اند و ترقیمهٔ آن نیز بررسی نشده است. ایشان تنها با استناد به انجامهٔ کتاب *زادالمعاد* ۱۲۵۱ق. (۱۸۳۶م.)[1]، تألیف محمد باقر بن محمد تقی مجلسی، که در آن *قرآن* مذکور، نخستین کتاب چاپ سنگی چاپخانهٔ میرزا

۱. کتاب شناسی این کتاب چنین است: *زاد المعاد*؛ تبریز؛ ۱۲۵۱ق. (۱۸۳۵م.)؛ ٦٣٤ صفحه؛ قطع رحلی؛ ۱۹ سطر، کاتب: محمد حسین ابن محمد تبریزی؛ چاپچی: علی بن حاج محمد حسین امین الشرع تبریزی.

صالح پیش از *زادالمعاد*، معرفی می‌کنند و با یک سال کم و بیش، تاریخ چاپ آن را تخمین زده‌اند.

متن ترقیمهٔ زادالمعاد ۱۲۵۱ق. به شرح زیر است:

"در اینعهد فیروز، که بعهد ابد مقرون باد، از عدل شاهنشاه عادل، مِلکِ باذلِ دریا دل، سایهٔ یزدان، رحمت سُبحان، سمّی نبّی الرّحمن، ابوالفتح و الظفّر و العُلی محّمد شاه قاجار، خلّد الله مُلکه و سُلطانه الی یوم القرار، صفحهٔ ایران صانها الله عن طوارق الحدثان از غایت امن و امان رشک اقطار جهان است و ساحت این مملکت محل ظهور همهٔ حرفت و صناعت شده و صنایع غریبه که در ولایات بعیده بکمال جهد و تلاش دست می‌داد، اینک در این مملکت بکمال سهوُلت حاصل است و اکثر اهل این مملکت را در تصنعات بدیعه نهایت قدرت ظاهر می‌باشد. بندهٔ درگاه جهان پناه، محّمدصالح بن حاجی باقرخان شیرازی، که بحکم ماموریّت بولایات روس رفته بود صنعت انطباع جدید را در آنملک دیده [و] اسباب و اساس آنرا بدارالسّلطنهٔ تبریز حمل و نقل نموده دارالطّباعه قرار داد و فیصل مهام آنرا بکفایت عالیشأن، سنّی المکان، فخر الامثال و الاقران، آقا علی بن المرحوم حاجی محمدحسین، الشهّیر بامین الشرع التّبریزّی واگذار نمود، که رفیق صدیق جانی بود و در تصّرفات اینگونه امورُ کمال لیاقت و قابلیّت بدرجهٔ ظهوُر رسانیده، صاحب مهارت تامّ مالاکلام گردید است تا آنکه بعد از انطباع *قرآن* مجید حمید که تیمّناً و تبرّکاً، در اوّل امر منطبع گردید بتاریخ غرّة شهرذیحّجّه الحرام در سال هزار و دویست و پنجاه و یک هجری کتاب *زادالمعاد*، که تالی کلام ربّ العباد است بمساعی جمیله صورت اتمام یافت و توقع از مطالعه و ملاحظه‌کنندگان این نسخهٔ شریفه آنست که دعای دولت ابد مدّت شاهنشاهی را، که همهٔ این هنرها از یمن تربیتش بر پا شُده بر ذمّت همّت خوُد لازم شمرده، شکرگذاری این نعمت را بجای آورده باشند. حرّره العبد الاقل الاثم الشجّی، مُحّمد حُسین ابن میرزا محّمد التّبریزّی

عفی الله عنه و عن والدیه ۱۲۵۱."

انجامهٔ *قرآن* که مشابه انجامهٔ *زادالمعاد* است، تاریخ ۱۲۴۹ق. (۱۸۳۴م.) را دارد و کاتب آن نیز همان کاتب *زادالمعاد* است. از آنجا که مراحل چاپ دومین کتاب چاپ سنگی پانزده ماه به درازا کشیده، می‌توان احتمال داد که مدت زمان چاپ کتاب نخست نیز در همین حدود و یا حتی طولانی‌تر بوده است، پس احتمالاً نخستین مطبعهٔ چاپ سنگی در حدود سال ۱۲۴۸ق. (۱۸۳۳م.) به تبریز وارد شده است. در فاصلهٔ چاپ این دو کتاب، فتحعلی شاه قاجار در نوزده جمادی‌الثانی ۱۲۵۰ق./ ۲۳ اکتبر ۱۸۳۴م. و عباس میرزا، نائب‌السطنه، حامی چاپ در سال‌های اولیه، در ده جمادی‌الثانی ۱۲۴۹ق./ ۲۵ اکتبر ۱۸۳۳م. وفات کرده‌اند و در ابتدای ترقیمهٔ *زادالمعاد* ۱۲۵۱ق.، که بسیار شبیه ترقیمهٔ *قرآن* ۱۲۴۹ق. است، ذکر ثنا و دعا برای شاه نو، محمد شاه (دوره حکومت ۱۲۵۰– ۱۲۶۴ق./۱۸۳۴–۱۸۴۷م.) آمده است. یافتن و رویت *قرآن* مذکور در ترقیمهٔ *زاد المعاد*، به این تکثرآرا پایان داده و معلوم می‌کند که اولین *قرآن* چاپ سنگی ایران در سال ۱۲۴۹ق. (۱۸۳۴م.) منتشر شده است.[۱]

۳. *قرآن* ۱۲۴۲ق.، نخستین *قرآن* چاپ سربی در ایران:

۳.۱. کتابشناسی:

تهران؛ رمضان ۱۲۴۲ق. (۱۸۲۶م.)؛ ۲۳۶+ ۱ برگ؛ ابعاد کتاب ۱۹.۵×۲۸.۵، ابعاد نوشتار ۱۴×۲۲/۳ س.م.، ۱۴ سطر؛ حامی چاپ: منوچهر خان گرجی (معتمد الدوله)؛ چاپچی: میرزا زین العابدین. محل نگهداری: کتابخانهٔ مجلس (تهران). (Marzolph, 2007, Tehran, no. 9)

۲.۱. آغاز و انجام:

آغاز: سورهٔ فاتحهٔ الکتاب.

---

۱. این کتاب توسط اینجانب و آقای مجید غلامی جلیسه در یک مجموعهٔ شخصی در تهران، شناسایی شد و توسط موزه، کتابخانه و مرکز اسناد مجلس، در زمان تصدی دکتر رسول جعفریان، خریداری گردید.

انجام: سورهٔ الناس. (برای ترتیب سوره‌ها و شمارهٔ برگ آغاز هر سوره نگاه کنید به جدول ۱)

آغاز ناشر: ندارد.

انجام ناشر:

بعهد دولت خسرو بدور حشمت دارار که خار گلبن سوری و خاک عنبر سارا

تا آنجا که گوید:

قراضه بنپاید ببارنامهٔ معدن بپیز بنماند بکنج خانهٔ دریا

آنگاه جملاتی در مدح حاکم وقت آورده و در پایان گوید:

بسعی و اهتمام جناب میرزا زین العابدین، که جامع علم و عمل است و حاوی قول و فعل و از اعیان دارالسلطنهٔ تبریز است و در محروسهٔ ایران مبدع این فن عزیز. در دارالخلافهٔ طهران بدرجهٔ کمال رسیده، کتبی که اهل علم از آن انتفاع یابند، مطبوع آمد. امید که در نظر ارباب دانش مطبوع آید. تمام شد *قرآن مجید* در ماه رمضان المبارک در سال هزار و دویست و چهل و دو هجری، ۱۲۴۲ [۳۳۷ ر].

توضیحات: عناوین سوره‌ها و برخی توضیحات در حاشیه و متن به شنگرف و به خط نوشته شده است.[۱]

۴. *قرآن* ۱۲۴۹ق.، نخستین قرآن چاپ سنگی در ایران:

۱.۴. کتابشناسی:

قرآن؛ تبریز؛ ۱۲۴۹ق.؛ ۳۳۷ برگ؛ ۱۴ سطر؛ ابعاد کتاب: ۲۱×۱۴/۲ س.م.؛ ابعاد نوشتار: ۱۴/۷×۷/۸س.م.؛ کاتب: محمد حسین ابن میرزا محمد التبریزی؛ ناشر: محمد صالح ابن حاجی باقر خان شیرازی. محل نگهداری: کتابخانهٔ مجلس (تهران).

---

۱. متن کامل این انجامه مفصل بود که در این مقاله تلخیص شد. (ویراستار)

۲.۴. آغاز و انجام:

آغاز: سورهٔ البقره.[۱]

انجام: سورهٔ الناس. (برای ترتیب سوره‌ها و شمارهٔ برگ آغاز هر سوره نگاه کنید به جدول ۱)

آغاز ناشر: ندارد.

انجام ناشر[۲]: (تصویر ۳ و ۴) ←

"[در] اینعهد فیروُز، که بعهد ابد مقروُن باد، ولایت ایران صانها لقد [الله] عن طوارق الحدثان از عدل شاهنشاه عادِل، ملِکِ باذلِ [دریا] دِل، سایهٔ یزدان، رحمت سُبحان، شاهنشاه عالمیان، خدیو صاحبقران، ابولفتح و الظفّر و العُلی، فتحعلی شاه قاجار، خلّد الله [ملکه] و سُلطانه الی یوم القرار از غایت امن و امان رشک اقطار جهانست [و به] اهتمامات جلیله و مساعی جمیله حضرت علّیین آرامگاه ولیعهد مبرور [خلد] الله حُلل النّور، ساحت این مملکت محّل ظهوُر همهٔ حرفت و صناعت [صنایع] غریبه که در ولایت بعیده بکمال جهد و تلاش دست میداد، [اینک] در این مملکت بکمال سُهولت حاصل است و اکثر اهل این مملکت را [۳۳۱ ر] در تصنّعات بدیعه نهایت قُدرت ظاهر میباشد بندهٔ درگاه جهان پناه، مُحّمدصالح ابن حاجی باقرخان شیرازی، که بحُکم ماموّریت بولایات روُس رفته بوُد، صنعت انطباع جدید را در آن مُلک دیده، [اسباب] و اساس آنرا بدارالسلطنهٔ تبریز حمل و نقل نموده، دارالاطباعه قرار داد. تیمّناً و تبّرکاً، اوّل نسخهٔ[ای] که بتاریخ بیست و پنجُم شهر رمضان المُبارک، در سال هزار و دویست و چهل و نه هجری از دارالطباعه بیرون آمد، کلام مجید ربانی است که حاوی جمیع کُتب سماوی و...، مدیح کُلّ انبیآ و رُسل است. چون این امر مبارک از میامین ذات اقدس

۱. برگ اول این نسخه، که مربوط به سورهٔ الحمد است، مفقود شده است.

۲. برخی از کلمات انجامهٔ مذکور در شیرازهٔ کتاب پنهان شده بود که براساس شباهت با انجامهٔ *زادالمعاد* ۱۲۵۱ق. خوانده شد.

شهریاری و مساعی ولیعهد مغفوُر، عبّاس میرزا طاب ثراه صورت یافته، لهذا از قرّاء و مُطالعه کُنندگان توقع آن [است]، که دُعای دولت ابد مُدّت را بر خود واجب و ذکر ولیعهد مغفرت‌ماب را لازم شُمارند که از برکت [این] جاوید عُدّت از اهتمام ولیعهد مغفوُر این عمل در... حرّره العبد الاقل الاثم، مُحّمد حُسین ابن میرزا محّمد التّبریّزی فی ۱۲۴۹" [۳۳۱ پ].

توضیحات: عناوین سوره‌ها و برخی توضیحات در حاشیه و متن به شنگرف و به خط نوشته شده است.

حاصل کلام:

قرآن به مثابهٔ کتاب دینی مسلمانان و معجزهٔ رسول اکرمﷺ، چه در دوران نسخه‌های خطی و چه در دوران کتب چاپی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و همواره یکی از گونه‌های اصلی کتابت و انتشار کتاب محسوب شده است. چاپ نخستین *قرآن* چاپ سربی، به عنوان دوازدهمین کتاب چاپی ایران، و چاپ اولین *قرآن* چاپ سنگی، به عنوان سرآغاز چاپ سنگی در ایران، شاهدی بر این مدعاست. از این دو *قرآن* منحصر به فرد نیز، به دلیل کثرت استفاده و یا محدودیت‌های صنعت چاپ در آن روزگار، تنها یک نسخه باقی است که شایان توجهی در خور تک نسخه‌های خطی است. از این تاریخ به بعد، *قرآن*های متعددی با استفاده از شیوه‌های گوناگون چاپ، منتشر شده، که هرکدام مانند قطعه‌ای مفقوده، از معمای تاریخ چاپ و تاریخ دین ایران هستند و شناسایی آنها تصویر این تاریخ را شفاف‌تر و کامل‌تر می‌کند.[۱]

---

۱. مؤلف مقاله در یک جدول پیوست، فهرست این دو چاپ از قرآن را با هم مقایسه کرده که به دلیل محدودیت صفحات، حذف شد. (ویراستار)

منابع

احمدوند، عباس (۱۳۸۰). "گزارش کوتاه از چاپ و نشر قرآن کریم در غرب". *آینهٔ پژوهش*. ش. ۶۹، مرداد و شهریور:۲-۷.

ایازی، سیدیاسر (۱۳۷۹). *کتابشناسی قرآن‌های چاپی ایران*. تهران: نمایشگاه قرآن کریم.

بابازاده، شهلا (۱۳۷۸). *تاریخ چاپ در ایران*. تهران: طهوری.

بدوی، عبدالرحمان (۱۳۷۵). "قرآن و نسخه‌هایش در اروپا". *کیهان فرهنگی*. ش ۱۲۸، مرداد و شهریور: ۷۸-۸۱.

تربیت، محمدعلی (۱۳۱۳). "تاریخ مطبعه و مطبوعات ایران". *تعلیم و تربیت*. ش ۵۹: ۶۶۴-۶۵۷.

خرمشاهی، بهاءالدین (۱۳۷۷). *دانشنامهٔ قرآن*. تهران: دوستان: ۸۷۱.

شگلووا، الیمپیادا پاولونا (۱۳۸۸). *تاریخ چاپ سنگی در ایران*. ترجمهٔ پروین منزوی. تهران: معین.

کریمی‌نیا، مرتضی (۱۳۹۱). "سیر چاپ متن و ترجمهٔ قرآن در اروپا (۱۳۷-۱۸۵۷م.)"، *ترجمان وحی*، س ۱۶، ش ۳۲، پاییز و زمستان: ۶۳-۸۵.

کریمی‌نیا، مرتضی (۱۳۹۲)."سیر چاپ متن و ترجمهٔ قرآن در اروپا (۱۳۷-۱۸۵۷م.)"، *ترجمان وحی*، س ۱۷، ش ۳۳، بهار و تابستان: ۱۲۲-۱۴۱.

گلپایگانی، حسین (۱۳۷۸). *تاریخ چاپ و چاپخانه در ایران*. تهران: گلشن راز.

مدیرشانه چی، کاظم (۱۳۵۴). "کتب قدیمی چاپی". *نشریهٔ دانشکدهٔ الهیات و معارف اسلامی دانشگاه مشهد*. ش. ۱۴: ۳۱۶-۲۹۶.

مدیرشانه چی،کاظم (۱۳۶۲). "قرآن‌های چاپی". مشکوه. ش. ۲، بهار: ۱۲۷-۱۲۴.

میناسیان، لئون (۱۳۷۹). *اولین چاپخانه ایران و فهرست چاپخانه‌های اصفهان*. اصفهان: گوتنبرگ.

نفیسی، سعید (۱۳۲۵). "صنعت چاپ‌های مصور در ایران". *پیام نو*. د۲، ش ۵: ۲۲-۳۵.

Arjan van Dijk (October 2005). "Early Printed Qur'ans: The Dissemination of the Qur'an in the West". Journal of Qur'anic Studies, Vol. 7, No. 2 : pp. 136-143

Bobzin, Hartmut (1996) "Between Imitation and Imagination: The Beginnings of Arabic Typography in Europe". Beyrouth Zokak el-Blat (vol. 8). Orient-Institut der Dt. Morgenländischen Gesellschaft.

Marzolph, Ulrich (2001). *Narrative Illustration in Persian Lithographed Books*. Leiden, Boston, Köln: Brill.

Marzolph, Ulrich (2007). "Persian Incunabula: A Definition and Assessment." Gutenberg Jahrbuch 82: 205- 221.